

Štúdie

Rašomon v skúmaní prípadov¹

Zuzana Kusá

Sociologický ústav SAV, Bratislava

Rashomon in the case study research. In comparison to other types of research, case studies seem to be more sensitive to the issue of realism. The problem of the truth value sometimes arises independently of researcher's theoretical perspective: it comes up as the growingly self-conscious request of people under study for having possibility to supervise the representation of their personal experiences.

The term Rashomon has come in use as a tag referring to contradictory witnesses or contradictory versions of some event. It appears in various social science disciplines and domains of social praxis. The paper simulates a transdisciplinary debate of the Rashomon problem. It outlines how various disciplines and authors deal with the puzzle that is presented in Kurosawa film Rashomon and suggests that some approaches and solutions are disciplinary transferable and methodologically inspiring.

The paper draws attention to the three forms of Rashomon effect: the state of field in which contradictory and trustworthy accounts of particular event co-exist, clash of the contradictory researchers' interpretations that are coherent and grounded in data, and stylistic Rashomon – deliberate presentation of findings suggesting the possibility of multiple realities. The paper also introduces several attempts to explain Rashomon effect that appear in various domains of social praxis (for instance, ascribing force of evidence to hearsays, clash of different human rights, positional equity of experts, issues of personal dignity, etc.).

Sociológia 2003 Vol. 35 (No. 1: 37-60)

Spoločenskovedné skúmanie sa – ako každé ľudské konanie – dá chápať ako riešenie radu problémov. Jedným z najzávažnejších je problém pravdivosti výpovedí ľudí, ktorí sú našimi partnermi či objektmi (výskumného) konania. Problém pravdivosti toho, čo nám tvrdia druhí ľudia, nevnímame vždy rovnako naliehavo. V niektorých výskumných postupoch nám naň dovoľuje (v dobrej viere) zabudnúť fakt, že sme dodržali štandardné procedúry narábania s údajmi. Skúmania prípadov (case studies) sú oproti iným druhom výskumu k problému pravdivosti písomných a ústnych svedectiev citlivejšie. Tento problém sa niekedy nastoľuje aj “proti vôli” samotného výskumníka. Výskumníkovi adresované priania ako “dúfam, že to napíšete podľa pravdy a nie tak, aby to vyhovovalo XY” a “rozhodne si to chceme prečítať skôr, ako to budete publikovať” predstavujú pomerne miernu formu pokusov tých, ktorých skúmame, o aktívny dohľad nad pravdivosťou výskumných zistení.

V takmer bezbrehých diskusiách o otázke pravdivosti môžu ako smerovník poslúžiť výrazy rašomon, rašomonský. Nájdeme ich v rôznych spoločenskovedných textoch a prácach praktických disciplín. Názov Kurosawovho filmu, ktorý odborníci zaradujú medzi 50 najlepších filmov všetkých čias, sa používa ako skratka pre existenciu *rozporných* výkladov určitej udalosti. Rašomon nie je pojmom žiadnej sociologickej teórie. Dá sa však chápať ako jej súčasť, ak teóriu nestotožňujeme s abstraktnou rozpravou, ktorá je značne odpútaná od každodenného skúmania sociálneho života. A ak ju budeme podobne ako vplyvný bádateľ

¹ Ďakujem anonymnému oponentovi za dôležitú inšpiráciu pri výstavbe a vyjasnení môjho textu. Ďalšie podnety a výhrady adresujte na zuza.kusa@savba.sk

Chicagskej školy Everett Hughes a jeho nemenej významný žiak Howard Becker chápať ako súbor analytických nástrojov, súbor všeobecných trikov² a spôsobov myslenia, ktoré pomáhajú výskumníkovi stojacemu pred konkrétnym výskumným problémom pokročiť ďalej. (Becker, H. S., 1998, s. 4) Termíny rašomon, rašomonský môžu plniť aj ďalšiu dôležitú úlohu: rozhybavať zlenivelú obrazotvornosť výskumníka. Mojmím zámerom je tu najmä ukázať rôzne prístupy k interpretačnému problému, ktorý modelovo stvárňuje Kurosawov film, a ponúknuť niektoré z nich ako transdisciplinárne metodologické inšpirácie.

Skúmania prípadov (case studies)

V histórii prípadového skúmania sa striedali obdobia intenzívneho využívania a nezájmu. Hamel tvrdí, že silná kritika prípadových skúmaní, ktorá v tridsiatych rokoch 20. storočia³ prispela k ochabnutiu záujmu o tento druh výskumu, neodhaľovala ani tak vlastné nedostatky prípadového skúmania ako nezrelosť samotnej sociologickej disciplíny. (Hamel, J., et al., 1993) Straussova a Glaserova metodológia budovania údajmi podložená⁴ teórie (1967) vrátila prípadovým štúdiám česť a prisúdila im dôležitú úlohu pri generovaní sociologickej teórie.

Ešte častejšie sú prípadové skúmania v antropologických a historiografických štúdiách a v oblastiach ako právo a lekárstvo tvoria veľkú časť bádateľskej práce. (Tellis, W., 1997) Početnosť disciplín pracujúcich s výskumom prípadov je príslubom, že o problémoch prípadového skúmania môžu debatovať rozmanití spoločenský vedci a praktici spoločenského života. Takáto debata však prebieha zväčša vo vnútri disciplín. Ale debaty o problémoch prípadového skúmania môžu a mali by byť transdisciplinárne. "Veľmi lokálne" otázky sa často týkajú mnohých disciplín. To sa pokúsím ukázať v tejto štúdi.

Pri tomto pokuse využijem možnosť simulovať diskusné stretnutie, ktoré na materiáli jedného prípadu rozoberá poznávacie a interpretačné problémy týkajúce sa mnohých disciplín. Diskutovaným prípadom bude udalosť, ktorú v štyroch rozprávaniach o jej priebehu predstavuje film japonského režiséra Akiro Kurosawu Rašomon. Možno pravdaže namietnuť, že o otázkach, ktoré sa tu budú rozoberať s odkazom na Rašomon, sa dá veľmi dobre diskutovať aj bez odkazu na tento príbeh. Takéto námietky už boli vyslovené. Voči zavádzaniu nálepky "rašomonský efekt" na označovanie problému rozporných etnografických interpretácií sa ohradil napríklad John Rhoades. Rhoades tvrdí, že antropológia má dosť terminologických zrážok, a preto je dobré vyhnúť sa tam, kde sa to dá, nevhodnej nálepke. (Rhoades, J. D., 1989, s. 171) Preto by bolo prospešnejšie diskutovať o interpretačných a poznávacích

² Aj keď sa slovo trik zamieňa so slovom lesť, nie je to význam, v akom s ním pracuje Becker. Becker takto spresňuje význam slova trik: "... trik je osobitná operácia, ktorá ukazuje východisko z nejakej bežnej ťažkosti, ukazuje postup, ktorý relatívne ľahko rieši to, čo by sa inak javilo ako nepoddajný a trvalý problém. ...Popis trikov pozostáva z rozsiahlych príkladov, ktoré môžu slúžiť ako vzory v kuhnovskom význame, ako modely, ktoré môžete napodobniť, keď sa dostanete do podobného problému." (Becker, H. S., 1998, s. 4)

³ Kritizovaná bola "historická metóda" a sklon nestriedmo zovšeobecňovať z jedného prípadu. Mali ustúpiť štatistickej metóde, pretože tá "...je možno jedinou vedeckou metódou formulovania vedeckých zákonov na základe klasifikovania, sumarizovania a generalizovania z veľkého počtu prípadov". (Lundberg, G., 1926, s. 63-64)

⁴ Grounded theory sa prekladá ako uzemnená (Alijevoá, D., 1986) alebo ukotvená teória. (Strauss, A. L., -- Corbin, J., 1999) Transdisciplinárnej komunikácii však môže prospieť, ak zvolíme tradičný výraz dôkaznej praxe, "podložená". Takýto preklad asi nebude neštandardný, ak uvážime, že slovo groundless sa prekladá ako ,nepodložený'.

problémoch na úrovni porovnávania sociologických paradigiem, debát o rozdieloch medzi explanáciou a vysvetľovaním, medzi faktom a hodnotením a podobne.

Simulovanému diskusnému stretnutiu nad prípadom Rašomon, ku ktorému nie sú pozvaní najvplyvnejší aktéri príslušných epistemologických a metodologických debát, dávajú význam aspoň dve okolnosti. Prvou je predpoklad, že našu drienajúcu pozornosť k problémom sociologického poznávania skôr rozvíri nezvyklý a trochu nepatričný termín ako počestná kategória. Druhou je presvedčenie, že metodológiu spoločenských vied nemusia rozvíjať len filozofi, ale môže vyrastať "zdola", z praktických diskusií o výskumných problémoch. Takéto presvedčenie má oproti prvému predpokladu pevnejší základ. Viaceré významné metodologické učebnice (Glaser a Strauss, 1967, Lofland, 1971, Strauss, 1988, Miles a Huberman, 1984, 1994, Becker, 1998 a i.) spoločenskovedného výskumu majú takéto grass-root charakter.

Skôr ako otvoríme transdisciplinárnu diskusiu o rašomonskom probléme, je potrebné pripomenúť si niektoré základné požiadavky, na základe ktorých sa v prípadových skúmaníach posudzuje kvalita výskumného materiálu. Budem hovoriť o triangulácii zistení a deskriptívnej hustote. Aby toto metodologické poohliadnutie bolo dostatočne názorné, pred týmto krokom si pripomenieme dej filmu Rašomon⁵. Zatiaľ to urobím len stručne.

Dej sa odohráva v Japonsku 12. storočia. Film predstavuje štyri príbehy o stretnutí manželského páru a zbojníka, v priebehu ktorého došlo k znásilneniu ženy a smrti jej manžela. Tieto príbehy rozprávajú náhodnému pocestnému dvaja muži, budhistický mních a drevorubač, ktorí sa spolu s ním ukryli pred dažďom do polorozpadnutej brány mesta Kjoto nazývanej Rašomon. Pred nami sa opakovane odohráva tragédia tak, ako o nej na policajnej stanici rozprávali zbojník, žena, jej mŕtvy manžel (cez médium) a napokon drevorubač, ktorý bol náhodným svedkom udalosti. Všetky príbehy zhodne konštatujú pohlavný styk a manželovu smrť, no inak sa líšia. Vyplýva z nich, že žena mohla, ale nemusela byť znásilnená a zbojník mohol, ale nemusel byť zodpovedný za jej znásilnenie a vraždu. Prípád sa ešte viac znejasní, keď sa ukáže, že drevorubačove svedectvo sa nedá považovať za nestranné. Napriek tomu však jednotlivé príbehy pôsobia vierohodne. Každý rozprávač vás presvedča, že príbeh sa stal tak, ako ho podáva on. Rašomon sa považuje za jeden z najspletitejších filmov všetkých čias práve preto, že vecné nezhody medzi štyrmi príbehmi sa nerozriešia. Kurosawa ani v závere nenaznačí, kto a ako vraždu „skutočne“ spáchal. Z kina odchádzame zmätení a neschopní povedať, kto o udalosti v lese hovoril pravdu.

Ako dospieť k pravdivým zisteniam

Cesta triangulácie

Na veci sa vždy pozeráme z určitého uhla. Aj keď sme vedci, a práve preto, že sme vedci, uvedomujeme si, že niet pozície, ktorá by nás oprávňovala k presvedčeniu, že sa na svoj objekt pozeráme nezaujato, "zvonka". Fenomenologicky poučené poznávanie sa snaží vonkajšiu pozíciu dosiahnuť uzátvorkovaním predvedeckej skúsenosti a zovšeobecňujúcich pojmov. Iní

⁵ Kurosawov film získal v roku 1951 Zlatú palmu v Cannes a v roku 1952 Oskara za najlepší zahraničný film. Za jeho najväčší prínos sa považuje, že otvoril japonskú kinematografiu západnému svetu a významne pozmenil filmovú reč. Film vychádza z dvoch poviedok Ryunosuke Akutagawu: Rašomon a V kroví. Prvá poviedka poskytuje scénu: Rašomon je brána v Kjoto, v ktorej si muži rozprávajú o prípade. Zápletka je prebraná z poviedky V kroví.

výskumníci sa pokúšajú systematicky hľadať indície, ktoré ich zisteniam poskytujú “zbiehavý dôkaz” (Miles, H. – Huberman, H., 1994), alebo postupujú metódou stáleho porovnávania. (Strauss, A. L., 1988) Systematické organizovanie tohto hľadania a preverovania pevnosti zistení už počas práce v teréne sa označuje aj termínom *triangulácia*. Je prevzatý z geografického výskumu a označuje postup určovania polohy bodu jeho zameriavaním z troch rôznych strán – z troch bodov neležiacich na jednej priamke. V spoločenskovednom výskume triangulácia znamená nielen snahu zaistiť, aby zistenia (interpretácie) podporovalo viac zdrojov údajov (metód, bádateľov), ale aj snahu zaručiť ich vzájomnú nezávislosť, alebo aspoň jasne opísať vzťahy medzi zdrojmi údajov⁶. V kvalitatívnom výskume trianguláciu popularizoval Denzin ako cestu k zhustenému opisu skúmaného javu. (Denzin, N. K., 1970, 1978) Miles a Huberman tvrdia, že výskumníkova myseľ by mala byť vyladená triangulačne, to jest malo by byť preňho samozrejme preverovať každé zistenie viacerými zdrojmi údajov a používať viaceré spôsoby dokazovania. V takomto postupe je verifikačný proces priamo zabudovaný do procesu zbierania údajov. (Miles, H. – Huberman, H., 1994)

Používanie rôznych zdrojov informácií, rôznych metód ich získavania a diskusia o interpretácii medzi viacerými výskumníkmi má viesť k zisteniam, ktoré sú kontrolovateľné a spoľahlivé. Je to prijateľný predpoklad. Myšlienka, že viac bádateľov, viac rôznych postupov, viac nezávislých informátorov pomôže obraz skúmaného problému prehĺbiť a dodať mu detailnosť, znie rozumne a nasledovaniahodne. Prípad, v ktorom nám o určitej udalosti rozprávajú štyria rôzni ľudia, tak ako je to v príbehu Rašomon, by mal pre to ponúkať ideálne podmienky.

Cesta presvedčivosti a hustý opis

Stáva sa, že o zvolenej téme/prípade nezískame dostatok písomných či ústnych svedectiev. Alebo nie sme spokojní s ich kvalitou. O takom materiáli hovoríme, že je deravý. Toto neformálne označenie je výstižným opakom termínu, ktorým sa v odbornej literatúre označuje žiaduci stav materiálu. Normou je hustota⁷. Žiaduce vylíčenia udalostí a životov sú husté: obsahujú veľa detailov o prostredí, činnostiach, charakteroch postáv a veľa opisov početných vzťahov. Hustota opisu či svedectva alebo Denzinom zdôrazňované “biograficky situované husté deskripcie” sú opisy, ktoré umožňujú vstúpiť do prežívaných situácií a predstaviť ich z pohľadu opisovaných osôb. (Denzin, N. K., 1989, s. 93, podľa Hyvärinen, M., 1998)

Napriek všetkým snahám však niekedy hustota zostane nedosiahnutou normou. Andrásovi Kovácsovi sa napríklad koncom osemdesiatych rokov podarilo skontaktovať s niekoľkými poslednými žijúcimi svedkami únosu maďarského politika Imre Nagya (1956). O tejto udalosti sa po desaťročia mlčalo, alebo sa opisovala podľa jednostranného ideologického scenára. Kovács mal jedinečnú príležitosť zrekonštruovať ju prostredníctvom spomienkových rozhovorov. Ukázalo sa však, že svedkovia udalosti napriek svojej priamej účasti neboli schopní súvislo vylíčiť jej priebeh. (Kovács, A., 1992) Lutz Niethammer uskutočnil v roku 1987 orálne-historický výskum skúseností východonemeckých robotníkov. Zaujímalo ho aj

⁶ To sa však robí zriedka a nezávislosť “zdrojov” sa v praxi ticho a neraz mylne predpokladá. V metodologickej literatúre dnes ale získava stále silnejšiu podporu práca s východiskovým predpokladom priestupnosti a prepojenia zdrojov. (Pozri napr., Wellman, B., 1983; Abbott, A., 1992; Latour, B., 1993; Konopásek, Z., 1999)

⁷ Hustota, teda thickness. Geertzov termín thick description bol preložený do češtiny ako zhustený opis. (Geertz, C., 2000, 1973)

to, či a ako si staršia generácia pamätá na udalosti zo 17. júna 1953, keď vo východnom Nemecku došlo k prvej otvorenej ľudovej vzbure v rámci socialistického bloku. Aj keď v mestách, v ktorých Niethammer robil výskum, demonštrovalo podľa archívnych prameňov asi 50 tisíc ľudí, mnoho opýtaných tvrdilo, že o udalostiach nevedeli, a ani priami svedkovia demonštrácií si nevybavili meno ani jednej vedúcej postavy štrajku. Niethammer hovorí o fragmentovanej pamäti: spomienky neprežijú, ak sa nerozprávajú a nespájajú so spomienkami iných. (Niethammer, L., 1992) Podobne Selma Leydesdorffová na životopisných rozprávaniach holandských Židov ukázala, aké je ťažké pri strate príbuzných a priateľov, pri vymazaní kultúrnych a priestorových súradníc života zrúcaním amsterdamského predvojnového geta spomínať na vlastný život. (Leydesdorff, S., 1992)

Postavy z prípadu Rašomon nemajú za sebou desaťročia mlčania. Netrpia fragmentovanou pamäťou. Ich zážitky z lesného húšťa sú celkom čerstvé. Ich rozprávania udalosť živo sprítomňujú, "znovu vytvárajú pohľady, zvuky a pocity osôb a miest". (Denzin, N. K., 1989, s. 93) A predsa je ich užitočnosť pri rekonštrukcii udalosti sporná.

Aj keď nám príbehy svojou rôznosťou udalostí v lese zahmlievajú, jednotlivo názorne napĺňajú normu hustého opisu. Denzin a ďalší autori voľne rozvíjajúci Geertzom zavedený pojem hustoty hovoria o hustote opisu ako o známke kvality naratívneho materiálu. (Hyvärinen, M., 1998) To vyvoláva otázku o spojení či spojitelnosti rozprávania a opisu. Školská slohová výchova vidí v opise a rozprávaní dva odlišné vyjadrovacie štýly. V sociolingvistiky sa však opis považuje za konštitutívnu súčasť plne sformovaného, dovŕšeného rozprávania. To jest takého rozprávania, ktoré poslucháči považujú za dostatočne úplné pre posúdenie jeho vierohodnosti. Plne sformované rozprávanie pozostáva z týchto po sebe idúcich zložiek: z abstraktu – predoslania toho, o čom sa bude rozprávať; z poskytnutia orientácie – priblíženia prostredia, osôb; zápletky – komplikujúceho konania; z hodnotenia; výsledku či vyriešenia zápletky a zo záveru, poučenia či kódy. (Labov, W., 1972) V orientačnej zložke rozprávania je opis nevyhnutný a dá sa chápať ako podmienka rozbehnutia a sledovateľnosti vlastného príbehu: "Na začiatku rozprávania je nutné identifikovať určitým spôsobom čas, miesto, osoby a činnosť alebo situáciu. To možno urobiť už v prvých úvodných vetách...". (Labov, W., 1972, s. 364)

Od každodenne rozprávaných príbehov teda bežne očakávame, že nám v záujme zrozumiteľnosti poskytnú určité množstvo hustého opisu. (Hyvärinen, M., 1998, s. 159) Hustý opis očakávame aj pri čítaní prepisov osobných svedectiev či biografických rozhovorov. Hyvärinen artikuluje – v pozitívnej forme – sklamanie, ktoré zažívame pri zisťovaní ich početných informačných medzier. Toto sklamanie neplynie len z chýbajúcich súradníc pre orientovanie sa v príbehu. Sme sklamaní, ak chýba hodnotenie – ak rozprávači nerozprávajú o tom, ako prežívali udalosti, ktoré opisujú. Je zrejmé, že chýbajúce hodnotenie protirečí nášmu očakávaniu dobrého rozprávania. Toto zistenie priliehavo vyjadruje Hyvärinenov návrh spojiť Denzinovu charakteristiku hustého opisu s Labovovou koncepciou a rozšíriť normu hustoty aj na ďalšie zložky rozprávania. A zvlášť na hodnotenie. Osobné svedectvá a spomínania totiž vnímame ako málo vierohodné a presvedčivé, ak v nich chýba dostatočne husté hodnotenie. (Hyvärinen, M., 1998, s. 160) Ak nám rozprávač nepriblíži to, ako vnímal a prežíval opisované

udalosti⁸, zdá sa nám, že sa niečomu vyhýba, niečo tají, že k nám nie je úprimný. Kvázi vedecký opis, v ktorom sa nedozvieme, či udalosti boli pre človeka, ktorý ich prežil, radostné, poučné, otrasné, ponižujúce či nudné, pôsobí neprirodzene a rušivo⁹.

Problém presvedčivých a vzájomne rozporných svedectiev – Rašomon

Naratívna hustota, hustý opis scény a postáv príbehu a husté hodnotenie prežívania udalostí, príbehom z filmu Rašomon nechýba. Sú to *filmové* príbehy a tak rozprávanie každej postavy prekypuje obrazmi a zvukmi, ktoré približujú dianie s detailnosťou sotva mysliteľnou pre text. Každá postava rozpráva svoj príbeh naratívne husto a presvedčivo. Vidíme chronologický priebeh udalostí, ich súvislosti a prežívanie aktérov. Rozumieme a veríme každému príbehu. Dohromady však príbehy zodpovedajúce Labovovej schéme dovŕšeného rozprávania a obsahujúce všetky indicie autenticity neslúžia tomu, čomu by mali. Nepomáhajú porozumieť, ako sa udalosť skutočne odohrala.

Rašomon poskytuje učebnicový príklad situácie, keď triangulácia nefunguje. Môže povzbudiť kritikov, ktorí tvrdia, že triangulácia svojím nazeraním na fakty ako na priesečníky viacerých pohľadov či ich najmenšie spoločné menovatele upevňuje predpoklad jednej pevnej a stálej reality, ktorá je objektívne poznateľná. Tým súčasne túto realitu drastickým, voči sociálnosti ničivým spôsobom redukuje¹⁰.

Je mnoho praktických výskumných situácií, keď triangulácia pomáha a keď má veľký zmysel predpokladať jednu stálu realitu. Andrew Abbott tvrdí, že eklekticismus sa vždy javí ako najlepšia praktická stratégia danej chvíle a že pre konkrétnu empirickú otázku sú vždy lepšie širšie výsledky, mnohometódové výsledky, triangulované výsledky. (Abbott, A., 1995) Film Rašomon sponchyňuje tento predpoklad. Zdá sa, že to neplatí vždy. Iste, vo výpovediach ženy, drevorubača, zbojníka a zabitého manžela sú spoločné prvky. Vo všetkých sa vyskytuje mužova smrť a sexuálny styk. Ale sú tieto dva fakty realitou? Vo fyzickom zmysle určite sú. Ale vystačíme si s takýmito faktami? Sú realitou, na základe ktorej môžeme niečo *chápať* a *konať*? Odôvodnene, s istotou konať? Asi sa zhodneme, že nie.

Verzie príbehu

Naznačované paradoxy si žiadajú priblížiť príbehy filmu Rašomon podrobnejšie. Prvý opis udalostí ponúka drevorubač. Medzi mužmi ukrývajúcimi sa pred dažďom v bráne Rašomon je jediným očitým svedkom udalostí v lese. Drevorubač rozpráva, ako cestou cez les zbadal v húštine mŕtve ľudské telo a ako bežal ohlásiť svoj objav na policajnú stanicu. Prítomný budhistický mních bol tiež na policajnej stanici a svedčil, že bol asi posledný, kto videl na ceste medzi Sekiyamou a Yamashinou muža a ženu živých. Potom strážnik privádza zbojníka. Je to známy zbojník Tajomaru. Zbojník začína opisovať osudné udalosti. Tvrdí, že spal v lese,

⁸ To sa netýka vedeckých textov, novinárskych správ, súdnych záznamov a ďalších situácií, keď potrebujeme presvedčiť o vlastnej nezaujatosť. Konštrukciu opisov, ktoré podávame v takýchto situáciách, skúma napr. Potter. (Potter, J., 1994)

⁹ Rušivosť tzv. vedeckých postojov tam, kde sa žiada prirodzený postoj, demonštrovala etnometodológia rovnomennými experimentmi. (Garfinkel, H., 1967)

¹⁰ Pozri rekapituláciu protitriangulačných argumentov v (Konopásek, Z., 1996; Silverman, D., 1994; Seale, C., 1999).

keď zbadal prechádzajúceho muža so ženou. Keďže po žene zatúžil, rozhodol sa odlákať muža do lesa, kde ho zviazal a pred očami sa mu zmocnil ženy. Žena ho potom prosila, aby pre záchranu jej cti bojoval s jej mužom. Nasledoval súboj a v jeho priebehu bol manžel zabitý.

Po ňom o udalostiach rozpráva žena. Hovorí, že manžel ju po znásilnení a zbojníkovom odchode zavrhol, pretože sa podľa neho málo bránila. V zúfalstve sa zahнала zbojníkovou dýku, ktorou mu prerezávala putá, a omdlela. Keď sa prebrala, našla manžela s dýkou zabodnutou v hrudi.

Prostredníctvom médiá opisuje udalosti aj zosnulý manžel. Tvrdí, že po znásilnení jeho žena súhlasila s tým, že si ju zbojník odvedie. Naliehala však, aby predtým manžela zabili. Zbojníka tento návrh urazil a odišiel. Na mieste však zabúda dýku. Manžel dýku zoberie a zabíja sa. Umierajúc ešte zacíti, že mu dýku z tela vytiahli.

Po tomto rozprávaní začína drevorubač pred mníchom a pocestným manželove slová spochybňovať. Tvrdí, že muž bol prebodnutý mečom. On vraj celý zločin videl, aj keď na policajnej stanici o tom nehovoril. Hovorí, že po znásilnení zbojník prehovárал ženu, aby s ním odišla. Žena povedala, že o tom, kto si ju zoberie, by mali rozhodnúť muži. Nastal zápas a počas neho bol manžel zabitý zbojníkom. Žena utiekla a krátko na to odišiel aj zbojník. Pocestný si však spomenie, že dýka sa nenašla a skrsne v ňom podozrenie, že si ju privlastnil drevorubač.

Podoby rašomonského paradoxu

Pochybnosti o schopnosti vedeckej metódy dosahovať objektívne poznanie sa dnes väčšmi považujú za prejav reflexívnosti ako za herézu. Rašomonský paradox sa zriedka vníma ako vedecké zlyhanie. Nehanbíme sa za Rašomon, ktorý je podobenstvom toho, že určitá udalosť sociálneho života sa dá opísať – a presvedčivo opísať – viacerými spôsobmi. A nehanbíme sa ani za Rašomon, ktorý je pripomienkou, že pokusy zistiť, aké sú skutočné motívy a zámery konajúcich ľudí a ktorý opis priebehu udalosti je pravdivý, sú neraz márne.

V tejto časti priblížim tri hlavné podoby, v akých je rašomonský paradox prítomný a diskutovaný v prípadových skúmaníach. Hranice medzi nimi sú však mäkké a priestupné. Prvou je rašomonský paradox ako výraz stavu poľa – poľa, v ktorom koexistujú silne si protirečiace, a pritom presvedčivé vylúčenia nejakej udalosti, pravidiel konania a pod. Druhou podobou rašomonského paradoxu je stret nesúhlasných bádateľských interpretácií, z ktorých je každá dostatočne koherentná a zasadená v údajoch. Tretiu podobu rašomonského paradoxu nazývam štylistický Rašomon: je to spôsob prezentácie výskumných zistení, ktorým sa paradox existencie mnohých realít zámerne dosahuje. Okrem predstavenia podporných a kritických náhľadov na podoby rašomonského paradoxu tu dám priestor aj hlasom, ktoré sa snažia objasniť cesty, ktoré vedú k rašomonskej záhade.

Najprv sa však chcem zmieniť o tom spôsobe odkazovania na rašomonský paradox, ktorý je pre normatívne chápanie vedeckej práce zrejme najmenej hodný zmienky. Z pohľadu vedeckej každodennosti však nemusí byť marginálny.

Rašomon širokému publiku zrozumiteľne signalizuje vzrušujúcu záhadu, ktorej chýba riešenie. A nielen to. Signalizuje nevyriešenú situáciu, ktorá je napriek tomu široko akceptovaná, oceňovaná. Možno to povedať aj tak, že film Rašomon pomohol legitimovať

nevyriešené paradoxy. A možno aj neriešené paradoxy. Po identifikovaní protirečivej situácie je teraz dovolené zastať a nepokračovať v analýze.

Prehľad spoločenskovedných textov odkazujúcich na Kurosawov film¹¹ naznačuje, že sa Rašomon nestal len štylistickou skratkou pre prítomnosť *konfliktných interpretácií*, ale aj zástupným vysvetlením. Sú práce, v ktorých odkaz na Rašomon slúži ako náhrada analýzy. Rašomonskou aurou sa dá ozdobne zastrieť chýbajúca snaha objasniť zistený rozpor. Uvediem len jeden príklad. Renomovaný časopis pre sociológiu rodiny publikoval začiatkom osemdesiatych rokov správu z reprezentatívneho dotazníkového zisťovania. Zisťovanie ukázalo, že výpovede mužov a žien o čase, ktorý muži venujú prácam v domácnosti, neboli kompatibilné. Americkí muži v priemere uvádzali výrazne viac času, ktorý venujú domácim prácam, než bol priemerný rozsah času, ktorý podľa opýtaných amerických žien venujú domácim prácam ich manželia. Aj keď je pri reprezentatívnom dotazníkovom zisťovaní veľmi ťažké triangulovať výpovede manželov s ďalšími zdrojmi informácií, autori sa okrem hypotézy o preceňovaní svojich a podceňovaní partnerových vkladov do prác v domácnosti nepokúsili o vysvetlenie zisteného rozporu. Jednoducho uviedli, že objavili rašomonský paradox. (Conrad, G. J. – Bode, G. J., 1982, s. 423–424)

Conrad a Bode vlastne neurobili nič neobvyklé. Pokračovali v bežnej praxi sociológie hlavného prúdu, ktorá konštatuje, ale nevysvetľuje pôsobenie rodu na percepciu a interpretáciu skúsenosti. S malým rozdielom. Len túto rutinnú neudivenosť, ktorá sociológov účinne chráni pred upadaním do epistemologických kríz, nazvali elegantnejšie.

A práve na toto by som chcela kriticky upozorniť. Dekoratívnym použitím hrozí rašomonskému paradoxu podobný údel, aký priniesla široká popularita niektorým pojmom kvantovej fyziky. Nedávno nad ňou uvažoval šéfredaktor *Scientific American* John Rennie. Podnetom mu bola rastúca obľuba, s akou siahame po takej formulácii, akou je “princíp neurčitosti”. Je to fráza ako vystrihnutá pre naše úzkostné časy a pre mnohých je veľkou úľavou, ak môžu ospravedlniť to, že si niečím nedokážu byť istí, odvolaním sa na úctyhodnú disciplínu ako fyzika. Je však zjavné, že popularita pojmu neznamená rast jeho popularizácie (porozumenia). (Rennie, J., 2001) Dekoratívnym použitím by som nazvala aj situáciu, keď odkaz na Rašomon pomáha zakryť nechť kriticky rozoberať argument, s ktorým nesúhlasíme. Svoju neochotu teraz môžeme vydávať za poddanie sa sile umenia, ktoré nás učí pripúšťať možnosť, že sa raz odhalí perspektíva, z ktorej sa dnes neprijateľný argument ukáže ako logický. (Samuelson, P. A., 1975, s. 47)¹²

Rašomon ako predstavenie stavu poľa

Konštrukcia a rekonštrukcia sociálnej pamäti je predmetom početnej literatúry a interdisciplinárneho záujmu¹³. Historiografi a orálni historici veľmi často pracujú so svedectvami,

¹¹ Vďaka elektronickým časopiseckým a bibliografickým databázam Web of Science, JSTOR, EBSCO a Science Direct, ktorých dostupnosť zabezpečuje Ústredná knižnica SAV, bolo vyhľadávanie prác odkazujúcich na Rašomon a simulácia diskusnej komunity viac ako radosnou činnosťou.

¹² Pre veľkého ekonóma však Rašomon nebol náhradou kritickej analýzy, tú rozvíjal na predchádzajúcich stranách svojej polemiky.

¹³ Dobrý vhlád do problematiky skúmania sociálnej a kolektívnej pamäti ponúka napr. Nerone, J., 1988; Olick, J. K. – Robbins, J., 1998; Olick, J. K., 1999.

ktoré ukazujú, že prebiehajúce dianie sa dalo vnímať a prežívať rôznym, aj protikladným spôsobom. Veľmi často sa musia vyrovnávať s tým, že historické udalosti, ktoré skúmajú, sú natoľko zložité, že sa vymykajú lineárne usporiadanému výkladu. Ak chcú svoje poznatky priblížiť širšiemu publiku zrozumiteľne a bez straty presnosti, musia sa zamýšľať nad problémom ich prezentácie. Medzi historikov, ktorí sa týmto problémom zaoberali, patrí R. Raack. Vo svojej štúdii rozsiahle zdôvodňuje, že Rašomon je vhodným modelom ako predstavovať výsledky bádania. Ak historikom záleží na rozširovaní poznania minulosti, mali by uvažovať o expresívnejších formách jej predstavovania. Medzi takéto prezentačné formy určite patrí dokumentárny film. Možnosť používať pre zobrazenie zložitých historických situácií riešenia rašomonského typu patrí podľa Raacka medzi najvzrušujúcejšie možnosti, ktoré film ponúka. (Raack, R., 1983, s. 436) Rašomonské zobrazovanie udalosti predpokladá, že sa bádanie sústreďí na odhaľovanie množstva príbehov, ktoré sa rozvíjajú okolo jednej epizódy. (Zerubavel, Y., 1997) Predpokladá, že výskumník sa bude snažiť získať svedectvá čo najrozmanitejších účastníkov udalosti. Postup, ktorý je vo fáze zbierania materiálu podobný metóde stáleho porovnávania a triangulačnej stratégii (avšak bez ambície hľadať najmenších spoločných menovateľov), predstavujú niektorí bádatelia ako metódu "voľne vypožičanú z Kurosawovho filmu Rašomon". (Glaser, J. M., 1996) Iní referujú o rašomonskom formáte výskumu. Ten vzniká aj "trianguláciou perspektív zámerne nerovnako zložených výskumných tímov, ktoré nezávisle od seba interpretujú ten istý materiál". (Folkman, S., 1997)

Výskum, ktorý si kladie za cieľ rekonštruovať rôznosť skúseností viazucich sa na určitú "jednu" udalosť, obvykle vedie bádateľ hlásiaci sa k humanistickému, feministickému či antikoloniálnemu spoločenskovednému výskumu. Z emancipačnej perspektívy sa akékoľvek ďalšie analytické kroky a interpretácie zozbieraných osobných svedectiev javia ako akt manipulácie¹⁴. No nielen z nej. Právo na vlastný pohľad na svet je všeobecným ľudským právom. Spoločenských vedcov ho zaväzujú rešpektovať aj kódexy mnohých sociologických a antropologických spoločností. Možným riešením záväzku chrániť právo skúmaných ľudí na vlastný uhol pohľadu je aj vzdanie sa výskumnej interpretácie. Úloha zorientovať sa v realite, ktorú približujú rozporné svedectvá, sa podobne ako vo filme Rašomon zveruje publiku.

Početní výskumníci nepovažujú zistenie a predstavenie sporných svedectiev za uspokojujúci produkt spoločenskovedného bádania. Rašomonský paradox chápu ako výzvu hľadať a ukázať kompatibilitu rôznych verzí určitých udalostí. (Napr. Phillips, D. C., 2000) Budme však k svojim schopnostiam úprimní. Takáto požiadavka sa často javí ako nadľudská či aspoň nad sily jednotlivej disciplíny. Predstavme si napríklad sociológov, ktorí skúmajú environmentálne problémy. Možno ich žiadať, aby sa pokúsili integrovať ekologické, technologické a politické poznatky a prístupy k riešeniu environmentálnych problémov? A ak áno, čo nás oprávňuje očakávať, že v tejto snahe uspejú? Nie je rozumnejšie zvoliť si pri podobnom zložitom probléme rašomonský spôsob predstavenia mozaikovitých zistení?

Kritici rašomonského paradoxu v spoločenských vedách na túto otázku neodpovedia súhlasne. Rašomonské kompozície výskumných správ, obhajované argumentmi o nezávislosti jednotlivých (politických, ekologických, technických a pod.) hľadísk, budú hodnotiť ako

¹⁴ Imperiálny prístup k skúsenostiam druhým už dávnejšie kritizovala existenciálna sociológia (pozri napr. Schwartz, H. – Jacobs, J., 1979) a mnohé ďalšie smery. Túto kritiku možno zhrnúť aj ako krízu legitímnosti výskumnickej pozície. (Denzin, N. K. – Lincoln, Y. S., 1994)

odklon od praxe vedeckej literatúry. (Willard, D. E., 1998) Pristúpiť na rašomon znamená podľa nich rezignovať na vedu.

Rašomon ako protirečiaci si vedecké interpretácie

Niektorí autori rozširujú symboliku rašomonského problému zo "stavu skúmaného poľa" na interpretačné spory medzi výskumníkmi. Sú presvedčení, že ak je prípustné o záhadách vonkajšieho sveta mlčať, o problémoch a sporoch vedeckej práce sa musí hovoriť. Vedecký rašomon sme povinní vysvetliť. Karl Heider sa tak pokúšal systematicky vysvetliť, ako sú možné prípady, že pri skúmaní tej istej oblasti/javu dochádzajú antropológovia k ostro odlišným záverom. K interpretačným sporom, ktoré podnietili jeho úsilie, patrila útok Dereka Freemana (1983) na slávny výskum Margaret Meadovej o dospievaní na ostrove Samoa (1935), ktorým spochybnila predstavu o univerzálnych črtách tejto životnej etapy.

Heider je presvedčený, že rašomonský paradox súvisí s otázkami, ktoré sa týkajú etnografickej práce ako celku. Či sa o nich vedú spory alebo nevedú, tieto otázky sú jej trvalou súčasťou. Rašomonský paradox má podľa Heidera viacero zdrojov. Ak vynecháme vecné omyly, ktoré sú často dôsledkom prikrátkeho pobytu v teréne, a zámerné falšovanie, o rašomonskú záhadu sa pričiňujú najmä nasledujúce okolnosti: sporné závery o určitej kultúre vznikli preto, lebo výskumníci v skutočnosti skúmali danú kultúru v rôznych časoch, alebo skúmali jej odlišné subkultúry. Ich spor sa potom podobá sporu z bájky o slepcoch, ktorí sa škriepia, ako vyzerá slon. Aj keď sa všetci slona dotýkali vlastnými rukami, nevedia sa dohodnúť. Jeden totiž ohmatával sloniu nohu, druhý kly, tretí bok a štvrtý chobot. Takýto charakter mal podľa Heidera aj rašomonský paradox zistení Freemana a Meadovej. Heider tiež ukazuje príklady, keď sa bádatelia nezhodli preto, lebo vychádzali z rôznych teoretických perspektív a/alebo biografických skúseností¹⁵. (Heider, K., 1988)

Dalším bádateľom, ktorý chápe rašomonský paradox ako rozdielne pozorovania výskumníkov a/alebo rozdiely v triedení a interpretácii rovnakého textového materiálu, je Robert Augner. Zdroj týchto rozdielov vidí v nedostatku reflexívnosti etnografického výskumu. Podľa Augnera etnografický výskum ešte nevyvodil dostatočné metodologické závery z toho, že spoločenské konanie je situované v čase a priestore a zohľadňuje súbežné konanie iných jednotlivcov. Aj výskum je takýmto situovaným konaním. Súčasťou reflexívneho poznania preto musí byť aj informácia o tom, ako boli určité poznatky získané. Augner vyzdvihuje *metodologický situacionalizmus* – požiadavku urobiť súčasťou analýzy úplnú špecifikáciu kontextu zbierania údajov. (Augner, R., 1995)

Augner zároveň navrhuje riešiť takto vymedzený rašomonský paradox kombináciou kvalitatívnych a štatistických analytických techník – napríklad použitím analýzy rozptylu. (Augner, R., 1995) Jeho návrh ako dosiahnuť konsenzuálne pozorovanie kritizoval Andrew Abbott. Upozornil, že ak do kvalitatívnej analýzy priberieme analýzu rozptylu, obvykle to znamená ticho pripustiť platnosť predpokladov, ktoré kvalitatívni výskumníci otvorene odmietajú. Analýza rozptylu sa totiž spravidla opiera o lineárny model reality. Je to model, ktorý predpokladá, že rôzne vlastnosti ľudí a ľudského konania sú vzájomne uzavreté entity, ktoré na seba neovplyvujú: predpokladá, že niečo "robí" "rod", iné "status", iné "príbuzenstvo",

¹⁵ O vplyve výskumníka na údaje pojednáva množstvo literatúry. Nekonenčný výklad je dostupný v Konopásek, Z., 1996.

že možno izolovať "hlavné účinky" atribútov a podobne. Návrh opraviť pozorovania štatistickou metódou predpokladá aj "čisté" pozorovanie, ktoré sa dá oddeliť od interpretácie. (Abbott, A., 1988; Abbott, A., 1995, s. 115)

K Augnerovej snahe nájsť východisko z interpretačného rašomonského paradoxu sa vyjadril aj Peter Sangren. Tento antropológ nepovažuje za účelné snažiť sa nájsť jednu výskumnú techniku, ktorá by riešila početné a zložité problémy poznávania. Podľa jeho názoru by uvažovanie o tom, ako znížiť interpretačné nesúlady jednotlivých výskumníkov, malo prekročiť horizont jednotlivých výskumov. Mali by sme sa pokúsiť uvažovať o rozumnosti habermasovským štýlom a vidieť ju ako výsledok intersubjektívnej komunikácie. Chápanie vedy ako intersubjektívneho procesu môže obrániť vedecký status etnografického výskumu a písania oveľa účinnejšie než úsilie o jednu utopickú metódu, tvrdí Sangren. (Sangren, P. S., 1995, s. 122)

Ak sa pozrieme na Heiderom uvádzané pramene rozdielov v etnografických opisoch, vidíme, že spoločne odkazujú na predpoklad existencie objektívnej (intersubjektívne poznateľnej) reality. Je to predpoklad, že ak sme na tom istom mieste v tom istom čase a ak si uvedomujeme odchýlky, ktoré spôsobujú naše teoretické či biografické "okuliare", môžeme uvidieť "to isté". V tomto naivnom realizme, ktorý spoločenski vedci prijímajú s ostatnými "normálnymi trizvymi a bdelymi účastníkmi sociálneho života" (Bittner, E., 1973, s. 110), jednoducho platí, že vedci dokážu zistiť, ktorý z rašomonských príbehov je pravdivý.

Realistické stanovisko v diskusii o Rašomone zastáva J. D. Rhoades. Podľa jeho názoru dokonca sám film možno chápať ako model, ktorý podporuje tradičnú etnografiu. Rhoades je presvedčený, že film znázorňuje, že etnografický pozorovateľ dokáže podať pravdivé vysvetlenie svojho a cudzieho konania aj v situácii, keď to jej jednotliví účastníci nedokážu. Podľa Rhoadesa túto schopnosť má a predobrazom etnografa je filmový drevorubač. Videl celú udalosť bez toho, aby sa do nej zapájal, a tak je jeho opis oveľa bližší tomu, čo sa "skutočne" stalo. Rhoades pripúšťa, že drevorubač zamlčal časť svojich pozorovaní. Aj v tom je však podobný etnografom. Etnografi nie sú povinní účastníkom skúmaného prostredia hovoriť o svojich pozorovaniach. Svoje svedectvo zvyčajne predstavia až neskôr – skupine vedeckých kolegov. A ani im nie sú povinní zmieňovať sa o všetkom, čo zažili. Môžu vynechať to, čo nemá vplyv na fakty. Bez vplyvu na fakty je podľa Rhoadesa aj skutočnosť, že drevorubač zobral z miesta tragédie dýku. Hoci zamlčanie tejto informácie znižuje podľa mnohých komentátorov drevorubačovu svedeckú dôveryhodnosť, Rhoades je presvedčený, že tým kvalita opisu a vysvetľovania toho, čo ako pozorovateľ videl, neutrpla. (Rhoades, J. D., 1989)

Rhoadesovo presvedčenie o privilegovanej pozícii etnografického pozorovateľa nie je, aspoň nie v explicitnej podobe, široko prijímané. Sociológ a výskumník vedy Sal Restivo argumentuje proti presvedčeniu o privilegovanom statuse vedy pri riešení rašomonského paradoxu odvolávaním sa na etnografické výskumy života vedeckých laboratórií. (Knorr-Cetina, Woolgar a ďalší) Tie ukázali, že vedecké zisťovanie faktov je budovateľská, a nie deskriptívna činnosť. Pokiaľ ide o teórie, Restivo spolu s Bohmom (1973) zdôrazňuje, že teórie fungujú ako *stratégie* ľudského myslenia a konania, ktoré sú v určitých kontextoch viac a v iných menej úspešné. Teórie nie sú konečné a ani absolútne, rovnako ako nie sú univerzálne platné a stabilné žiadne systémy ich formovania. (Restivo, S., 1983, s. 297)

A aký je Restivo v pohľad na rašomonský paradox? Ak Rhoades vníma etnografa ako toho, kto rieši rašomonskú záhadu, Restivo z nej naopak robí trvalú súčasť vedeckého poznávania. Princíp, podľa ktorého veda nie je "tela zbaveným súborom logiky, metód, teórií a faktov" ale je aj "svetonázorom, spôsobom organizácie a systémom moci", Restivo pretavil do teórie, ktorú nazval *rašomonská teória*. Znie takto: "Existuje mnoho, možno nekonečne veľa spôsobov, ako možno opísať a interpretovať akýkoľvek daný jav; status určitého vysvetlenia sa neurčuje podľa toho, či je "pravdivé" alebo "nepravdivé" v nejakom absolútnom zmysle, ale podľa toho, aké užitočné sa ukáže v rámci súťaže vytvárania a používania poznatkov." (Restivo, S., 1983, s. 299)

Štylistický rašomon

Robert Altman upozorňuje v úvode k DVD vydaniu filmu, že zmätok, s ktorým diváci po desaťročia z filmu Rašomon odchádzajú, plynie z toho, že film nás navádza, aby sme *verili všetkým postavám*. Kurosawa pestuje a povzbudzuje našu dôveru s jedinečným umeleckým majstrovstvom. Ale v zásade jednoducho. Jednotlivé príbehy sú zobrazené spôsobom, ktorý jednotlivých hrdinov nespochybňuje, nešpiní a neznižuje ich náhľady. Tým, že všetky postavy zostávajú čisté, divák má možnosť do ktorejkoľvek premietat' svoj vlastný osud, vcit'ovať sa do nej a súcitiť s ňou.

Z toho, čo som už naznačila pri predstavovaní rašomonského paradoxu ako spôsobu zobrazenia "stavu poľa", je zrejme, že Kurosawov trik uplatňujú aj výskumníci v rôznych spoločenských vedách. Poslaním kvalitatívneho výskumu je aj "dávať hlas" nepriviligovaným skúmaným a umožniť im "vstúpiť do verejnej rozpravy". Nie je to také jednoduché, ako sa možno zdá. Neznamená to iba bez prerušovania zaznamenať čias rozprávanie a niekde ho zverejniť. Ide o zaistenie možnosti, aby tí, za ktorých zväčša hovorili a ktorých konanie interpretovali druhí, mohli hovoriť v svoj prospech "súvislo a vlastnými slovami" a aby mohli byť druhými pozorne a so záujmom vypočutí. Zaistenie tejto základnej podmienky obhajoby je náročná úloha. Jej zložitosť súvisí so zradnosťou (romantického) očakávania moci "vlastných slov". Očakávania, ktoré prehliada, že najefektívnejšou formou ovládania druhých je naučiť ich, aby o svojich problémoch hovorili slovníkom, ktorý štruktúruje svet z hľadiska záujmov tých, ktorí vládnu. (Bourdieu, P., 2000)

Tak ako postavy z Rašomona získali svoju presvedčivosť vďaka Kurosawovej starostlivosti, aj hlasy tých "bez hlasu" potrebujú podporu. Výskumníkova asistancia je pre to, aby zazneli tak, že im publikum bude chcieť venovať pozornosť a bude ochotné pozrieť sa na svet "z ich miesta", nevyhnutná. Alebo aspoň ťažko odmysliteľná.

Ak sa má dosiahnuť rovnocennosť svedeckých výpovedí z určitého prostredia, nestačí ich len nehierarchicky a bez komentára zoradiť do spoločnej publikácie. Nerovnaké rozprávačské schopnosti a mnohé ďalšie okolnosti dokážu aj proti vôli výskumníka spoluvytvoriť a presadiť hierarchiu nerovnako presvedčivých svedectiev. "Nehierarchickosť" musí byť preto zaistená prácou, ktorú výskumník investuje do vedenia rozhovoru. Jej cieľom je pomôcť v rozhovore sa rodiacim osobným výpovediam získať podobu hustých biografických opisov, ktoré čitateľom umožnia, aby sa priblížili uvažovaniu rozprávajúceho a prežili jeho skúsenosť na vlastnej koži.

Zdanlivo sentimentálna zásada je zásadou ľudsko-právnou: každý človek, náhľad, skúsenosť, životný štýl má právo na nepredpojatú obhajobu. Dôsledkom jej uplatnenia je

mozaikovitité – rašomonské – zobrazovanie spoločenského života. “Pravda” o poznávanej udalosti nevzniká priemerovaním rôznych interpretácií, ale ich zloženým zobrazením. Takéto zobrazovanie môže pôsobiť ako akási šoková výchova k tolerancii. Nie je to zveličenie. Nebude prehnané nazvať šokom pocit, ktorý prežívame, keď nás určité zobrazovanie reality núti súcitiť a sympatizovať s osobami, ktoré sme doposiaľ len principiálne odsudzovali.

Rašomonský paradox, teda situácia, keď čitateľ vníma všetky hlasy ako rovnako presvedčivé, môže byť aj výsledkom osobitnej kultivácie jednotlivých svedectiev a ich stylistických úprav. V dôsledku rafinovaného preusporiadania a sčlánkovania rozprávání môžu rôzni účastníci, podobne ako v Kurosawovom filme, rozprávať o jednej udalosti z viacerých hľadísk. Výskumník môže každého hlas “zošikmiť” a čitateľ, ktorý nemá poznatky o celkovom kontexte, nepozná, akú má ten či onen hlas reálne váhu.

Dá sa predpokladať, že postup, ktorý zámerné zhmotňuje presvedčenie o relativite ľudského poznania a buduje pre čitateľa jej dôkaz (Kusá, Z., 1996), bude mať aj zanietených odporcov. Robert Augner je presvedčený, že takéto “experimentálne” zobrazovanie reality iba presúva analýzu a interpretáciu na čitateľove plecia. Na prevzatie tohto bremena je väčšina čitateľov slabo pripravená. (Augner, R., 1995) Hlavný problém však podľa Augnera spočíva v tom, že asistujúci postup a rovnostárske zobrazovanie rôznych verzii udalostí komplikuje problém dôveryhodnosti etnografických správ. Textové úpravy a používanie rôznych spôsobov prezentácie nedovoľujú, aby čitateľ posúdil kvalitu materiálu použitého v správe. Čitatelia experimentálnych etnografií tiež nevedia, či sa im predložili všetky relevantné informácie. Augner kriticky upozorňuje aj na podceňovanie explikácie postupu, ktorým etnograf vyberá ukážky textov (terénne poznámky, prepisy či archívne materiály) pre prezentáciu v správe. (Augner, R., 1995, s. 110)

Augner naznačil, že spoločenskovedné texty, ktoré predstavujú skúmaný problém formou prevzatou z Kurosawovho filmu, dosahujú svoj cieľ stylistickými trikmi a netransparentnou prácou s materiálovými podkladmi. Rašomon je často zámerný produkt experimentálnej formy, zdôrazňuje Augner. (Augner, R., 1995) Rašomonský paradox chápe ako stylistickú záležitosť aj historik Paul A. Roth. Nepovažuje ho však za produkt osobitných experimentov. Na rozdiel od Augnera ho chápe ako výsledný efekt veľmi obvyklej a tradičnej vyjadrovacej formy – naratívneho vysvetľovania. (Roth, P. A., 1988)

Roth ukazuje, že neriešiteľnosť rašomonského paradoxu súvisí s pascou, ktorú nášmu úsudku vytvára naratívne vysvetľovanie. Naratívne vysvetľovanie má podobu vylíčeného procesuálneho spojenia medzi udalosťami, ktoré vedie k výsledku, ktorý sa snažíme pochopiť. Používame ho každodenne. O jeho mieste vo všednom živote, umení, vzdelávacom procese a v ďalších oblastiach sa nedá pochybovať a rovnako je nereálne vyzývať, aby sme tento spôsob vysvetľovania zavrhlí.

Roth podobne ako Maurice Mandelbaum považuje za nešťastné, ak sa v historiografii pracuje s príbehom ako nástrojom chápania minulosti: príbeh je kultúrnou formou chápania, stylistickým nástrojom a “prísne hovoriac, je čisto náhodným aspektom historického skúmania”. (Roth, P. A., 1988, s. 12)¹⁶ Roth zdôrazňuje, že aj keď sa historici úzkostlivo snažia, aby ich historiografie obsahovali len pravdivé tvrdenia, ich hlavné naratívne stratégie,

¹⁶ V tom sa líši od Ricouera, ktorý ukazuje blízkosť štruktúry konania a štruktúry príbehu. (Ricouer, P., 1983)

základné trópy prepájania udalostí sa nedajú overovať tradičnými spôsobmi. Nie vždy dokážeme ustrážiť, aby naratívna štruktúra našich textov nevytvárala medzi jednotlivými tvrdeniami falošné kauzality. Naratívne formy možno posudzovať podľa ich plodnosti pri usmerňovaní skúmania a podľa zdrojov, ktoré ponúkajú pri riešení problémov. Sú však len slabo určené svojimi evidenciami: z jednotlivých faktov, na ktorých existencii sa bádatelia dohodli, sa dajú konštruovať logicky nekompatibilné vysvetlenia. (Tamže)

Aj štylistický rašomon je príkladom toho, že ustálenie, konsenzus o jednotlivých "fyzických" faktoch nemusí viesť ku konsenzu o 'makroskopických' udalostiach. Ani v jednom rozprávaní sa fakty nepozmeňujú, nebadáme žiadnu zmenu v inventári toho, čo sa v nich nachádza. Naratívna forma nečerpá svoju presvedčivosť z korešpondencie s takto chápanou "fyzickou" realitou. Z rovnakých faktov vyrastajú veľmi odlišné, a predsa hodnoverné vysvetlenia priebehu udalostí.

Ako vznikajú rozporné vyličená určitej udalosti

Aj keby sme prijali výklad, že rašomonský paradox je produkt naratívneho usporiadania, problém posudzovania súťažiacich verzí – protirečivých výkladov nejakého javu nemizne. Nezodpovedaná zostáva aj ďalšia otázka, ktorá s ich posudzovaním súvisí. Je to otázka, ako si vysvetľovať vznik ťaživej situácie, v ktorej nevieme rozhodnúť o správnosti viacerých opisov či výkladov skutočnosti.

Rašomon ľudského oka

Heiderom uvádzaná bájka o slepcoch vysvetľovala vznik rašomonského paradoxu líšiacimi sa pozíciami pozorovateľa. Viacerí autori však vysvetľujú rašomonský paradox ako problém, ktorý je vnútornou súčasťou samotného pozorovania. Odvolávajú sa na experimenty, ktoré potvrdzujú, že to, čo vidíme, závisí od našich očakávaní, od našich teórií a tiež od prostriedkov zobrazovania (Lewis, G., 1986). Experimenty tiež ukazujú, že naše deskripcie sú nutne selektívne a že naša myseľ aktívne a automaticky dopĺňa medzery v "mentálnych obrazoch" exotických vecí. Konečný výsledok pozorovania je hybrid, hybrid exotického a očakávaného. Medzery vo videnom zaplníme tak, že videné "naratívne scelujeme": do neznámeho konania vnášame známe motívy a pripisujeme mu bežné predpoklady a pri rozprávaní o ňom používame naratívne trópy, ktoré môžu byť pozorovaným ľuďom značne vzdialené. (Lewis, G., 1986, s. 415)

Lewis uvádza ako príklad naratívneho dopĺňania videného florentskú maľbu Zvestovanie panny Márie. Aj keď je obraz taký istý ako pred päťsto rokmi, dnes na ňom podľa Lewisa nevidíme to, čo na ňom videl maliar a jeho súčasníci. Naš vkus, naše náboženské vedomosti, naše rozlišovanie sú odlišné. S konaním, ktoré pozorujú viacerí pozorovatelia, je to podobné ako s florentskou maľbou. Práve toto Kurosawa brilantne ukázal v Rašomone. Je tu čosi, čo nedokážeme prekročiť, a preto by sme mali zostať ostražití. Keď pozorujeme činnosť druhých ľudí a zaznamenávame podobné záhady, mali by sme mať na pamäti, že o miere vizuálnej pozoruhodnosti alebo bezvýznamnosti niečoho, čo sa stalo pred našimi očami, rozhodujú naše poznatky a očakávania. (Lewis, G., 1986, s. 419)

András Kovács prichádza k podobnému záveru pri vysvetľovaní problému chýbajúcich spomienok na únos Imre Nagya. Usudzuje, že problematické rozpory sa objavujú najmä pri

spomínaní na zriedkavé udalosti, pre ktoré sa už pri prežívaní ťažko hľadajú známe vzory. Máme problém zapamätať si niečo, čo už pri prežívaní nevieme nikam zaradiť. Ťažkosti nám robia aj udalosti, ktoré prežívame veľmi emocionálne a najmä udalosti, ktoré sa stali životným zvratom. Tie posledné dodatočne mnohokrát prepracujeme, aby sme dosiahli ich súlad s nasledujúcim vývinom udalostí. (Kovács, A., 1992)

Lewisovo pripomenutie dopĺňajúcej aktivity mysle vysvetľuje, prečo snaha svedkov o čo najpresnejšiu deskripciu nemusí zaistiť zhodný opis a interpretáciu pozorovaného. Skeptický pohľad na úsilie zvýšiť spoľahlivosť pozorovania podporuje antropológ Arie De Ruijter. Ruijter tvrdí, že presná deskripcia nie je liekom na rašomonský paradox. Liek na rašomon podľa neho neexistuje. Často zdôrazňovaná potreba špecifikovať a analyticky zohľadniť kontext získavania údajov podľa neho ignoruje skutočnosť, že kontext nie sme schopní úplne opísať. Nedokážeme to aj preto, lebo jazyk je vždy metaforický. Ruijter zdôrazňuje, že jazyk je primárne usporadúvací mechanizmus a medzi pojmami, ktoré používame, je celá sieť vzťahov. Medzi termínmi, ktoré použijeme na uchopenie pozorovaného, vždy existujú nejaké implicitné väzby. Ruijter hovorí, že aj pri plodnej deskripcii môžeme hovoriť o prítomnosti primitívnej implicitnej teórie. Tá je akousi aurou každej deskripcie. (Ruijter, A. de, 1995, s. 116) Snaha o oddeľovanie pozorovania a usudzovania je teda skôr neplodná: úsudok je v pozorovaní už prítomný.

Rašomon ľudských práv

Dobrý príklad vzniku rašomonského paradoxu ponúka v reflexii zložitého prípadu sociálnej práce Sue M. Chandlerová. Chandlerová prirovnáva k Rašomonu situáciu sociálnych pracovníkov, ktorí pracujú s ľuďmi trpiacimi ťažkým duševným ochorením. Sociálni pracovníci musia svoje profesionálne rozhodovanie opierať o informácie, ktoré prichádzajú z nerovnakých perspektív: od klienta, jeho rodiny, priateľov, rôznych odborníkov na duševné zdravie. Takto založené rozhodovanie ich bežne privádza do rašomonských situácií. Chandlerová ilustruje zložitnosť problému prípadom Joyce Brownovej, ktorý vyústil do súdneho sporu Brownová verzus New York.

Joyce Brownová patrila k tisícom ľudí bez domova, ktorí žijú na newyorských uliciach. Pri humanitárnej akcii zameranej na zdravotné prehliadky bezdomovcov príslušný lekár zistil, že Brownová je vážne chorá. Jej ochorenie mohlo viesť k sebaopoškodovaniu. Lekár jej ponúkol možnosť liečiť sa a ona súhlasila. Brownovú teda hospitalizovali. Na druhý deň ale zatúžila z nemocnice odísť. Brownovej úsilie dostať sa z nemocnice a presadiť si požiadavku žiť na ulici čoskoro podporili aktivisti za ľudské práva.

Aktivizovali sa aj zdravotníci. Medzi sebou začali súperiť dva prúdy názorov na to, ako sa má chápať a riešiť Brownovej situácia. Oba sa opierali o veľmi presvedčivý opis situácie. Boli schopné mobilizovať značný počet prívržencov. Ako je to možné? Chandlerová vysvetľuje, že oba konfliktné výklady sa opierali o uznávané a americkou ústavou zaručené ľudské práva. Práva, ktoré sú nehierarchické a súbežne platné. No ak sa stanú osou našich aktivít, môžu sa dostať do zásadného protirečenia. Do protirečenia sa dostanú aj príbehy, ktorých naratívnu osou sú nerovnaké základné ľudské práva. Presvedčivé príbehy, ktoré zobrazujú osud Joyce Brownovej, vedú k protikladným záverom. Presvedčujú o jej hospitalizácii, ak sú štruktúrované právom človeka na zdravotnú pomoc, alebo o jej prepustení na ulicu, ak je ich naratívnu osou základné právo človeka na slobodu pohybu. (Chandler, S. M., 1992)

Rozhodovanie sa medzi dvoma základnými ľudskými právami vedie k rašomonskému paradoxu.

Rašomon v súdnej sieni

Restivova rašomonská teoréma naznačuje, že pravdivosť je vo vedeckých súťažiach čosi ako putovná cena. Rámec súťaže nie je pre uvažovanie o rašomonskom probléme zlou metaforou. Vo filme Rašomon súťažili v presvedčivosti štyri príbehy. Právnicki často zažívajú podobné situácie, aj keď bývajú menej vyhrotené. Na súde nezriedka o ich dôveru súťažia protirečivé výpovede. Ak sú právnicki (sudcovia, žalobcovia, poroty) zjednodušene povedané rozhodcami v súťaži o pravdivosť, môžu byť pre nás poučné postupy a kritériá, podľa ktorých v nej posudzujú dobré alebo zlé výkony.

O Rašomone ako súdnom prípade a o spôsobe, akým sa v americkom súdnictve posudzuje vierohodnosť rôznych druhov svedectiev, uvažoval pred časom David Medine. Uvádza, že americký právny systém v zásade vylučuje (aj keď existujú výnimky) používať v dokazovaní nepriame svedectvá, tvrdenia vypočuté mimo súdu, tzv. hearsay. Základným materiálom dokazovania sú priame svedectvá. A základnou metódou, ktorou sa určuje vierohodnosť svedeckej výpovede na súde, je priame pozorovanie. Presnejšie, priame pozorovanie správania svedka, ako robí určité tvrdenie. Nepriame svedectvo sa považuje za nespoľahlivé práve preto, že súd (sudca, porota) nemôže pozorovať kontext, v akom sa tvrdenie objavilo. Za nespoľahlivý sa považuje dodatočný výsluch rozprávača ohľadne jeho pamäti, stavu mysle, schopnosti pozorovania v čase, keď vyslovil dané tvrdenie, či dôvodov, pre ktoré by možno nemusel hovoriť pravdu. (Medine, D., 1992)

Medine nás upozorňuje, že ak jednotlivé výpovede predstavované filmom Rašomon posudzujeme podľa zásad súdnej praxe, ukáže sa, že väčšina vylíčení priebehu udalostí je sprostredkovaná, založená na nepriamych výpovediach. Okrem rozprávania drevorubača ostatné príbehy len opakujú tvrdenia, ktoré sa urobili mimo súdu. Často ide dokonca o zdvojené nepriame svedectvá: mních a drevorubač opakujú pred počestným tvrdenia, ktoré vyslovili zbojník, žena a muž počas vyšetrovania, a mnohé z týchto tvrdení len opakujú slová, ktoré mali počas incidentu vysloviť iné postavy príbehu. Napríklad, podľa rozprávania budhistického mnícha zbojník tvrdil, že znásilnená žena mu povedala, že obnova jej cti si žiada súboj a on ten súboj vyhral. Ako si však môžeme byť istí, že žena svoju vetu mienila ako výzvu k súboju, alebo že sa súboj naozaj odohral? Máme veriť mníchovi, ktorý verí zbojníkovi?

Divák si neuvedomuje, že ženinu výpoveď, takú kľúčovú pre následné rešazenie udalostí, dostáva sprostredkované z tretej ruky. Sprostredkovanosť svedectiev je zastretá ich filmovým sprítočnením. Z prísne právneho hľadiska je to však sprostredkovaná výpoveď, pripomína Medine. A žiaden súd, ktorý uprednostňuje priame, na súde urobené svedectvo o spornej udalosti, by sprostredkovanú výpoveď napriek jej presvedčivosti v procese dokazovania nezohľadnil¹⁷. (Medine, D., 1992)

¹⁷ Predpokladám, že ani slovenský súd. Aktuálne platná novelizácia Trestného zákona č. 120 totiž pripúšťa v dokazovaní okrem priamych výpovedí svedkov a znalcov len vecné a listinné dôkazy (pozri 5 hlava, § 89 – 118).

Odhaľovanie nepravdivých svedectiev

Spory nesúhlasných výkladov sú dennou prácou súdov, sudcov a súdnych porôt. Právne poriadky však zväčša explicitne predpokladajú, že existuje jedna správna verzia toho, ako sa veci stali¹⁸. Z toho vyplýva presvedčenie, že odlišné vylíčení sú dôsledkom toho, že svedok zámerne popiera, že falošne vypovedá. Mohli by sme povedať, že je to situácii primerané správanie. Upravovanie výpovede tak, aby vzrástla šanca na nižší trest alebo zbavenie viny možno chápať a očakávať ako účelný, teda racionálny postup. Predpokladáme, že účastníci súdneho konania budú mať záujem očistiť sa od podozrenia a vypovedať tak, aby svoj záujem presadili. Od účastníkov/svedkov súdneho konania teda očakávame istú zaujatosť. Zároveň sa však považujeme za schopných rozpoznať smer tejto zaujatosti – smer odchylenia sa od pravdy.

Medine pripomína známu skúsenosť, že príliš horlivá sebaobhajoba sa nám zdá podozrivá. Horlenie o vlastnej čistote a nevine potvrdzuje naše očakávanie, že najusilovnejšie vylepšuje svoj obraz práve vinník. Takýto signál však v Rašomone nik nedáva. Ani jeden z priamych účastníkov incidentu nepostupuje podľa bežného očakávania. Nik sa výpoveďou nesnaží minimalizovať svoju vinu. Naopak, vinu presvedčivo priznávajú všetci.

Medine usudzuje, že ak by s každým podozrivým prebiehalo osobitné súdne pojednávanie, rozsudky by zrejme jednotlivé priznania viny potvrdili. Potvrdením viny konkrétneho podozrivého by sa súčasne ostatné postavy očistili od podozrenia. Čo v súhrne znamená, že súd by potvrdil všetky priznania viny a súčasne by očistil od podozrenia všetkých podozrivých. Predstavme si však možnosť, že všetci podozriví sú súdení spolu. Takáto situácia nie je nereálna. Mohlo by ísť o súdny proces, ktorý má, napríklad pre rozhodnutie poisťovne o vyplatení poisťky určiť, či manžel spáchal samovraždu, alebo bol zavraždený. V takom prípade by sa súd iste neuspokojil s priamym priznaním ako hlavným dôkazom. A porota by asi nedokázala určiť vinníka. (Medine, D., 1992)

Ďalším indikátorom odchylenia od pravdy je pre právnikov napríklad zamlčanie veci, ktoré vyjde najavo v opakovanej výpovedi. Aj protirečenie si vo výpovediach sa bežne považuje za signál nižšej dôveryhodnosti svedka a jeho možnej viny. V Rašomone v dôsledku zamlčania veci stráca dôveryhodnosť jediný nestranný svedok – drevorubač. Vzniká podozrenie, že môže mať záujem posunúť výklad udalostí.

V prostredí súdu je upravovanie výpovede vo vlastný prospech účelovo racionálnym správaním. Od podozrivého ho očakávame, ak ho považujeme za racionálneho aktéra. V duchu tohto očakávania je zrozumiteľná aj zásada, ktorá je v iných prostrediach paradoxná. Je to zásada považovať za mimoriadne spoľahlivé tie pozorovania a tvrdenia, ktoré jednotlivci urobili a vyriekli v stave šoku či veľkého rozrušenia. Medine uvádza, že pre tzv. vzrušené, rozčúlené výpovede existuje v americkom procesnom práve dokonca výnimka zo zákazu; sú to prakticky jediné nepriame svedectvá, ktoré možno na súde uvádzať v procese dokazovania. (Medine, D., 1992)

¹⁸ V legislatívnom zámere novelizácie Trestného zákona a Trestného poriadku schváleného vládou SR 31. mája 2000 uzn. č. 385 sa už od predstavy absolútnej pravdy upúšťa. (Pozri na <http://www.justice.gov.sk/lz-tp.htm>)

Rašomon ako pasca pozície

David Ellerman upozorňuje, že rašomonský problém vzniká ako dôsledok organizačného presadenia predstavy o poznávacom monopole. Pracuje s príkladom Svetovej banky¹⁹, ktorá sama seba vymedzuje ako agentúru pre rozvoj, ktorá je založená na poznaní. Ellerman ukazuje, že ak sa banka stavia do pozície privilegovaného zdroja poznania a odpovedí na problémy klienta, potom sa rašomonovský paradox dostavuje v situácii, keď centrum deleguje rôznych expertov, aby "extrahovali kľúčové ponaučenia" z určitej oblasti praxe. Expertní pozorovatelia sú zámerne vyberaní tak, aby reprezentovali rôzne myšlienkové prúdy. V dôsledku toho obvykle dospievajú k odlišným analytickým záverom. Medzi ich závermi je – aj pre ich rovnocenný status, veď všetci sú špičkoví experti Svetovej banky – nemožné rozhodnúť. (Ellerman, D., 1996)

Ellerman vidí riešenie rašomonského paradoxu v prehodnotení pozície expertov a samotnej banky. Odporúča prejsť z pozície poznávacieho monopolu na brokerskú, sprostredkovateľskú pozíciu. Sprostredkovateľ môže ponúkať klientovi aj viac a aj protirečivých riešení, pretože ho nezbavuje očakávanie "znalca najlepšieho receptu". Výber riešenia zostáva na klientovi. (Ellerman, D., 1996)

Ellermanovo pozičné vysvetlenie ponúka možný kľúč (jeden z kľúčov) k rašomonskému problému. Zdá sa, že podľa tohto vysvetlenia sa do rašomonskej pasce možno dostať vždy, ak osobám, ktoré prednášajú určité tvrdenia, výklady faktov, zabezpečíme ideálne rovnocenný status²⁰ – ak im dáme rovnaké slovo, rovnaký status experta Svetovej banky, pozornosť vo výskumnej správe, priestor vo filme a pod. V súťaživej metafore pravdy, ktorú v sociológii poznania zdôrazňuje Restivo, takáto pozične dokonale rovnocenná situácia znamená buď úplné znehybnenie súťaže, alebo nanajvýš Vysockým kedysi ospievanú súťaž v behu na mieste.

Rašomon ako otázka cti

Na rozdiel od bežného detektívneho príbehu, Rašomon ručí za každého hrdinu a presvedča nás o pravdivosti každej verzie. Jedným z poučení, či presnejšie pripomenutí "prípadu Rašomon" je, že porozumenie jednotlivým príbehom vyžaduje, aby sme poznali pozadie a širší kontext životných snažení toho, kto príbeh rozpráva. Poznať pozadie príbehu potrebujeme ani nie v tom zmysle, aby sme zistili, čo všetko rozprávačovi bráni v presnom zrkadlení udalostí tak, ako sa stali. Ide o to, aby sme rozpoznali možnú účelnosť príbehu pre daného rozprávača. Veď rozpoznať účelnosť, možné použitie veci znamená porozumieť jej. (Wittgenstein, L., 1979; Rorty, R., 1995; Novosád, F., 1995)

Pozrime sa na príbehy filmu Rašomon z takéhoto pohľadu. Uvažujme o ich účelnosti. Už sme si s Medinem ozrejmili, že muž, žena a ani zbojník neopisujú udalosť tak, aby sa očistili od viny. Zbojníckove vystupovanie nemá znaky "účinnnej ľútosti". Nieкто by povedal, že na udalosti spomína s hrdosťou. Zbojník pripúšťa, že ženu znásilnil a jej manžela zabil. Nenaplnia očakávanie, že sa bude snažiť zmenšovať svoju vinu. Vystavuje sa tak zaručenému trestu a jeho správanie sa dá ťažko považovať za rozumné.

¹⁹ Na podobnej mocenskej organizácii otvoril problém rašomonského paradoxu aj I. L. Horowitz. (Pozri Horowitz, I. L., 1985)

²⁰ Idea rovnocenného statusu je skutočne veľmi ideálna; zo sociológie vedy poznáme, že aj do situácií, o ktorých sa predpokladá, že v nich majú hovoriť "výhradne fakty" vstupuje množstvo ďalších aspektov, vďaka ktorým fakty hovoria hlasno alebo menej dôrazne. (Konopásek, Z., 1999; Latour, B., 1993)

Veci dávajú väčší zmysel a činy rozumnosť, ak pripustíme možnosť, že zbojník a aj ďalšie postavy sa svojím rozprávaním snažia dosiahnuť niečo iné ako zníženie trestu alebo oslobodenie. Zbojníkovi veľmi pravdepodobne ide o niečo iné. Neráta s odpustením. Hovorí, že aj tak čaká, že mu "skôr alebo neskôr zotnú hlavu".

To, čo je v hre a čo sa má príbehom ochrániť, udržať a posilniť, je zrejme zbojníkova predstava o sebe. Aj Medine sa domnieva, že práve to môže byť os, ktorá usporadúva zbojníkovo rozprávanie. Tvrdí, že snaha udržať si určitú predstavu o sebe ho môže, rovnako ako ďalšie postavy Rašomona, viesť k fantazírovaniu či fabrikácii spáchaných činov. (Medine, D., 1992)

Čo zbojník dosahuje tým, že zveličuje svoje činy? Odpoveď nie je ťažká. Môže tým podporiť povesť či legendu o svojej nebojácnosti. Heider tvrdí, že na rozprávaní každej postavy z Rašomona sa dá ukázať, že je nástrojom ochrany dôstojnosti rozprávajúceho. Výstavba každého príbehu je podriadená snahe o zachovanie si cti, a nie vernosti faktom. (Heider, K., 1988, s. 74)

Stále prekrúcanie faktov či "trvalú neúprimnosť k sebe" ako rozprávačskú stratégiu konštatujú viacerí autori. Všimnime si práve to. To, že v pozadí konštatovanej trvalej nespoľahlivosti ľudských svedectiev v tomto prípade nie je bežne očakávaná snaha o prežitie, zmenšenie škôd či materiálnych trestov. Všimnime si, že to, čo postavy z Rašomona spája a čo príbeh tak veľmi komplikuje a súčasne ho robí taký zrozumiteľný, je úsilie všetkých aktérov o udržanie vlastnej dôstojnosti.

Záver

Táto štúdia sčasti simulovala stretnutie bádateľov a praktikov z rôznych disciplín nad záhadou protirečivých svedectiev, ktorú tak dokonale a bez náznaku riešenia zobrazuje Kurosawov film Rašomon. Film, ktorý spochybňuje obvyklý predpoklad, že vždy existuje jedna pravdivá verzia určitej udalosti a že vždy máme možnosť dopátrať sa, ktorá to je.

K myšlienke zorganizovať toto stretnutie ma nevedla predstava, že riešenia jednotlivých disciplín sú hladko prenosné do ďalších disciplín či dokonca predstava, že určitý prístup k problému Rašomon je ten najsprávnejší. Nechcem naznačovať potrebu integrácie, ak by integrácia obrazne znamenala čosi také, ako keby obdivovateľom kúzelnického triku s hodvábnou šatkou bolo dovolené pýtať sa jedine na chemické zloženie hodvábu. Aj keď som pomerne veľa priestoru venovala právnym pohľadom na prípad Rašomon, nemienila som tým naznačiť, že sociológovia sa jednoducho musia stať lepšími *právnymi*, aby robili svoju prácu dobre.

Spomínaný Medine opisuje viaceré americké súdne prípady, v ktorých sa termín rašomon uvádza v rozhodnutiach sudcov ako skratka pre zložitú situáciu v rozsudzovaní sporných svedectiev. Tvrdí, že rašomonský paradox zasiahol americké súdnictvo, aj keď z toho nemožno usudzovať, že americký právny systém je pripravený oficiálne sa prihlásiť k záveru filmu Rašomon a uznať, že existujú prípady, v ktorých je nemožné určiť objektívnu pravdu. Rašomon však pôsobí v mysliach právnikov a provokuje právny systém k väčšej sebareflexii, tvrdí Medine. (Medine, D., 1992) S tým možno súhlasiť. Sebareflexia, kritické pripomínanie si vratkosti vlastných úsudkov o pravde, to je široko platné posolstvo prípadu Rašomon.

Pozornosť si zaslúžia aj niektoré ďalšie návrhy ako sa vyrovnávať s rašomonským paradoxom. Jedným z tých, ktoré považujem za pozoruhodné, je návrh dostať sa z pasce vysoko presvedčivých, ale sporných svedectiev zmenou pozície bádateľa či experta. Tak ako to naznačuje Ellerman, keď hovorí o novej zmene pozície Svetovej banky z privilegovaného zdroja poznania na jeho sprostredkovateľa – dohodcu. Myslím, že v tomto možno urobiť paralelu medzi bankou a spoločenským vedcom. Banka a podobne aj spoločenský vedec môžu byť produktívnejší a prospešnejší, ak nie sú spútaní požiadavkou jediného výkladu a ak môžu pracovať na viacerých alternatívnych vysvetleniach. Vhodnosť tohto typu riešenia rašomonského paradoxu naznačuje aj zdanlivo odľahčený typ skúmania – výskum rodinného života. R. Katz a A. Lowestein zistili, že “rašomonský štýl” je jeden zo štyroch vyskytujúcich sa typov rodinnej komunikácie. K ďalším typom komunikácie patrí “jednostranné rozhodovanie”, “fungujúci stroj” a “okružlý stôl”. (Katz, R. – Lowestein, A., 2002) Tento výskum prinajmenšom naznačuje nefatálnosť rašomonského problému: rašomon je pasca, do ktorej – a z ktorej – sa dostávame vlastnou aktivitou.

Ďalším východiskom, ktoré si zaslúži úvahu, sú pohľady sčasti inšpirované americkým pragmatizmom, sčasti neskorým Wittgensteinom, Bourdieum či sociológiou vedeckého poznania. Navrhujú riešiť záhady, ktoré plodí objektivistický alebo subjektivistický pohľad na rašomonský paradox, *praxologickým spôsobom* chápania príbehov. Povedané s istým zjednodušením, znamená to pristupovať k príbehom ako k strategickým, účelným konaniam. Na princípy sociológie vedeckého poznania, ako ich zhrnul Restivo, môžeme pri riešení rašomonského paradoxu nadviazať aspoň dvoma spôsobmi. Po prvé, príbehy jednotlivých postáv nebudeme posudzovať podľa ich vzťahu k (neznámemu) pravdivému priebehu udalostí. Po druhé, príbehy budeme skúmať ako stratégie konania a snažiť sa odhaliť ich účelnosť.

Takýto prístup je veľmi blízky Mandelbaumovmu odporúčaniu, aby sa vedúcou analógiou historiografie stalo vytváranie máp. Mapy aj historiografie sa môžu odlišovať v rozsahu, rozhlade, šírke a detailoch. Oboje sa môže meniť v čase. Písané dejiny a aj mapy nás vedú cez existujúce územia. (Mandelbaum, M., 1977, s. 15–17) Podobne by sme mohli chápať aj osobné príbehy. Mohli by sme ich analogicky skúmať ako mapy, ktoré nám sprostredkujú územie svojej predstavy o sebe, to územie, ktoré nám rozprávači chcú ukázať. Výskumníkova otázka sa môže zamerať na to, čo sa touto mapou – príbehom dá dosiahnuť. Aké účely sú v nej zabudované.

Ani tu sa nevyhneme riziku, že medzery v mape budeme dopĺňať našimi predstavami o možných cieľoch a účeloch. Trúfam si však tvrdiť, že ak budeme tieto medzery dopĺňať predstavou, že osou každého príbehu a svedectva je snaha zachovať a ochrániť vlastnú česť, nemožno to hodnotiť ako omyl. Takýto prístup umožňuje riešiť aj etické problémy spochybňovania vierohodnosti osobných spomienok, na ktoré poukázala napríklad Leydesdorffová. Aj ona nachádza východisko analogické metafore mapy: navrhuje pristupovať k svedectvám ako k forme morálneho posolstva, a nie ako k faktografii. (Leydesdorff, S., 1992)

Praxologický prístup ponúka aj druhú a veľkú výskumnú tému. Je ňou skúmanie historických “súťaživých rámcov utvárania vedomostí”, v ktorých zaznievajú, získavajú podporu, alebo sú zatracované opisy a rozprávania o skutočnosti. Takéto skúmanie má podobu práce rekonštrukcie dráh, postupov a taktík, koalíčných spojení, prostredníctvom ktorých jednotlivé príbehy, a príbehy iných “Rašomonov” postupujú, alebo nepostupujú v súťaži o získanie poznávacieho prvenstva či “nároku na pravdu”. (Konopásek, Z., 1999)

Záverečnú časť uzavriem dvoma nie veľmi spojenými poznámkami. Prvé záverečné slovo si vypožičiam od Carlin Romana, ktorý nedávno uvažoval o filozofických anekdotách a o ich účele vo filozofii. Príkladom mu bol príbeh o nie veľmi zdvorilom stretnutí Poppera a Wittgensteina, ktoré z rozporných spomienok účastníkov zrekonštruovali na rašomonský spôsob dvaja novinári BBC. Romano vysvetľuje záhadu nepodobných spomienok na spoločné stretnutie tým, že obaja myslitelia si prispôbili výklad svojho stretnutia tak, aby potvrdzoval autoritu a lesk ich vlastnej osobnosti. Hlavné poučenie Romanovej úvahy sa však týka anekdot. Rozprávanie filozofických anekdot sa zvykne považovať za znak pochopenia a zvládnutia určitej filozofickej témy. Na druhej strane treba mať na pamäti, že anekdoty sú iba chuťovkami, ktoré – podobne ako gastronomické chuťovky – nemôžu nahradiť skutočné jedlo. A to Romano zvlášť zdôrazňuje. Anekdoty o filozofoch by sme si nemali zamieňať s čítaním ich textov. (Romano, C., 2001) A podobne je to aj s mojím článkom a sociologickými prácami, ktoré rozoberajú základné problémy spoločenskovedného poznávania. Väčšina týchto prác slovo rašomon neobsahuje, aj keď sú pre pochopenie rašomonského paradoxu zásadné. Tak ako anekdoty nenahradzujú filozofické práce, ani môj článok nechce nahradzovať ich čítanie.

Druhú záverečnú poznámku venujem orientácii svojej štúdie. V tejto práci som pristupovala k rašomonskému paradoxu ako k metafore pre ťažkosti, ktoré máme pri skúmaní spoločenského života s otázkou pravdivosti. Z uhla interpretačných kolízií na film Rašomon odkazovala väčšina štúdií, ktoré som tu predstavila. Rašomon nás však môže zaujímať ako model situácie otrasenej dôvery v to, že s mojimi súdežníkmi vnímam svet rovnakým spôsobom, že môžem dôverovať poctivosti ich správania. Problém stability sociálnych vzťahov v situácii otrasenej dôvery predstavuje druhú líniu filmu. Líniu, v ktorej sa rozrastá skepsa počestného, mnícha a drevorubača. Po vypočutí si všetkých príbehov muži prichádzajú k záveru, že "ľudia nie sú schopní priznať si pravdu ani sami pred sebou" a že "nie je možné nazrieť do ľudského srdca". Touto tematickou líniou sa zaoberá japonský sociológ Hideo Hama. Hama ukazuje, že záverečné scény filmu Rašomon, scény, ktoré sa v literárnej predlohe nenachádzajú, sú náčrtom riešenia základného problému sociológie. V etnometodologickej formulácii tento problém znie: ako je možné v situácii, keď nemožno nazrieť do ľudského srdca, obnoviť dôveru v druhých ľuďoch. Dôveru, ktorá je základom sociálneho poriadku. (Hama, H., 1999, s. 191) Túto rovinu rašomonskej problematiky nebolo možné v tejto štúdií rozvíjať. V slovenskej sociológii si však práve ona zaslúži výraznejší priestor.

Zuzana Kusá pracuje v Sociologickom ústave SAV. Zaoberá sa kvalitatívnym výskumom osobitne analýzou textov. Vyučuje všeobecnú sociológiu na Katedre dokumentárnej tvorby TFF VŠMU a kvalitatívny výskum na Katedre sociálnej práce PedF UK. Je členkou redakčnej rady časopisu Biograf.

LITERATÚRA

- ABBOT, A., 1988: Transcending General Linear Reality. *Sociological Theory* 6 (2), pp. 169–186.
ABBOT, A., 1995: Comments on Augner. *Current Anthropology* 36 (1), pp. 114–115.
ALIJEVOVÁ, D., 1986: Súčasná americká sociológia. Bratislava, Pravda.
AUNGNER, R., 1995: On Ethnography: Storytelling or Science? *Current Anthropology* 36 (1), pp. 97–114.

- BECKER, H. S., 1998: Tricks of the Trade. How to think about your research while you are doing it. The University of Chicago Press, Chicago and London.
- BITTNER, E., 1973: Objectivity and Realism in Sociology. In: G. Psathas (Ed.) *Phenomenological Sociology. Issues and Applications*. J. Willey et Sons, New York, pp. 109–125.
- BOURDIEU, P., 2000: Nadvláda mužů. Karolínium, Praha.
- CARLIN, R., 2001: The Anecdotalage of Philosophy. *Chronicle of Higher Education Vol. 48* (10), p B–18, MasterFile premiere Database.
- CLARKE, L., 1999: A Hazardous Inquiry: The Rashomon Effect at Love Canal by Allan Mazur (Book Review). *ISIS: Journal of the History of Science in Society* 90.
- CONDAN, G. J. – BODE, G. J., 1982: Rashomon, Working Wives, and Family Division of Labour, *Journal of Marriage and the Family* 44 (2), pp. 421–426.
- DENZIN, N. K., 1989: Interpretive Biography. Newbury Park, CA: Sage (cit. podľa Hyvärinen, M., 1998).
- DENZIN, N. K. – LINCOLN, Y. S., 1994: The Fifth Moment. In: N. K. Denzin – Y. S. Lincoln (Eds): *Handbook of Qualitative Research*. Sage publications, Inc., pp. 575–586.
- DUVEEN, G., 1995: Comments on Augner. *Current Anthropology* 36 (1), pp. 117–118.
- ELLERMAN, G., 1996: Rethinking Developmental Assistance: <http://www.ellerman.org/Dev-Theory/Unhelp-tufts.pdf> navštívené 19.7.2002.
- FOLKMAN, S., 1997: Introduction to the Special Section: Use of Bereavement Narratives to Predict Well-Being in Gay Men whose Partners Dies of AIDS – four Theoretical Perspectives. *Journal of Personality and Social Psychology* 72 (4) pp. 851–854 databáza Sciencedirect.
- FREEMAN, D., 1983: Margaret Mead and Samoa: The Making and Unmaking of an Anthropological Myth. Cambridge, MA, Harvard University Press. Citované podľa Heide, K., 1988.
- GARFINKEL, H., 1967: *Studies in Ethnomethodology*. Prentice-Hall, New Jersey.
- GEERTZ, C., 2000 (1973): Interpretace kultur. Slon, Praha.
- GLASER, J. M., 1996: The Challenge of campaign watching: Seven lessons of participant observation research. *Political Science and Politics* 29 (3) pp. 533–537.
- HAMA, H., 1999: Ethnomethodology and the Rashomon Problem. *Human Studies* 22 (2–4) pp. 183–192.
- HAMEL, J. – DUFOUR, S. – FORTIN, D., 1993: *Case study methods*. Newbury Park, CA: Sage Publications. Citované podľa Tellis, 1997.
- HAMMERSLEY, M., 1995: Comments on Augner. *Current Anthropology* 36 (1), pp. 119–120.
- HEIDER, K., 1988: The Rashomon Effect: When Ethnographers Disagree. *American Anthropologist* 90, pp. 73–81.
- HOROWITZ, I. L., 1985: The “Rashomon” Effect: Ideological Proclivities and Political Dilemmas of the International Monetary Fund. *Journal of Interamerican Studies and World Affairs*, 27, (4), pp. 37–55.
- HYVÄRINEN, M., 1998: Thick and Thin Narratives: Thickness of Description, Expectation, and Causality. *Cultural Studies* 3, pp. 149–174.
- CHANDLER, S. M., 1992: Brown versus New York: The Rashomon of delivering mental health services in the 1990s. *Health and Social Work* 17 (2), p. 128, 9p Academic Search Premier EBSCO
- KATZ, R. – LOWENSTEIN, A., 2002: Family adaptation to chronic illness in a society in transition: The rural Arab community in Israel. *Families in Society – the Journal of Contemporary Human Services* 83 (1) pp. 64–72.
- KONOPÁSEK, Z., 1996: Sociologie jako power-play. *Sociológia* 28 (2), s. 99–125.
- KONOPÁSEK, Z., 1999: Od Černé knihy k černé skřínce: Komunizmus relativizujícíma očima. *Biograf*, 18 – 19, s. 3–24.
- KOVÁCS, A., 1992: The Abduction of Imre Nagy and his Group. In: Luisa Passerini (Ed.) *International Yearbook of Oral History and Life Stories*. Volume 1: *Memory and Totalitarianism* Oxford University Press.

- KUSÁ, Z., 1996: Problém pravdivosti informácií v životopisných rozprávaniach. Genealogicko-heraldický hlas V, No. 2, s. 17–20.
- LABOV, W., 1972: Language in the Inner City. Philadelphia: University of Pennsylvania Press. Cit. Podľa: Teun A van Dijk: 1999: Ideology. A multidisciplinary approach. Sage publ. London.
- LATOUR, B., 1993: We have never been modern. Cambridge: Harvard University Press.
- LEWIS, G., 1986: The Look of Magic. *Man, New Series* 21 (3), pp. 414–437.
- LEYDESDORFF, S., 1992: A Shattered Silence. The Life Stories of Survivors of the Jewish Proletariat of Amsterdam. In: Luisa Passerini (Ed.) *International Yearbook of Oral History and Life Stories*. Volume 1: *Memory and Totalitarianism* Oxford University Press.
- LOFLAND, J., 1971: Analysing social settings: A guide to qualitative observation and analysis. Belmont, CA: Wadsworth.
- LUNDBERG, G., 1926: Case Work and Statistical Method. *Social Forces* 5, (1), pp. 61–65.
- MANDELBAUM, M., 1977: The Anatomy of Historical Knowledge, Baltimore.
- MEAD, M., 1935: Sex and Temperament in Three Primitive Societies. New York: William Morrow.
- MEDINE, D., 1992: Law and Kurosawa's Rashomon. *Literature Film Quarterly* Vol. 20 (1), p. 55, 6p Academic Search Premier EBSCO.
- MILES, H. – HUBERMAN, H., 1994 (1984): Qualitative Data Analysis: Description and analysis of social settings. Sage Publ. London.
- NERONE, J., 1989: Professional History and Social Memory. *Communication*, Vol. 11, pp. 89–104.
- NIETHAMMER, L., 1992: Where Were You on 17 June? A Niche in Memory. In: Luisa Passerini (Ed.) *International Yearbook of Oral History and Life Stories*. Volume 1: *Memory and Totalitarianism* Oxford University Press.
- NOVOSÁD, F., 1995: Pozvanie k Heideggerovi. Archa, Bratislava.
- OLICK, J., K. – ROBBINS, J., 1998: Social Memory Studies: From 'Collective Memory' to the Historical Sociology of Mnemonic Practices. *Annual Review of Sociology*, 24: pp. 105–140.
- OLICK, J. K., 1999: Collective Memory: The Two Cultures. *Sociological Theory* 17, 3, pp. 333–348.
- PHILLIPS, D. C., 2000: Interpreting the Seventies, or Rashomon meets Educational Theory. *Educational Theory* 50, (3), p. 321–338 (Academic Search Premier EBSCO).
- POTTER, J., 1996: Representing reality: Discourse, rhetoric and social construction. London, Sage.
- RAACK, R. C., 1983: Historiography as Cinematography: A Prolegomenon to Film Work for Historians. *Journal of Contemporary History* 18, (3), pp. 411–438.
- RENNIE, J., 2001: When physics goes pop. *Scientific American* 284, (2), p. 8 Proquest Company database.
- RESTIVO, S. 1983: The Myth of the Kuhnian Revolution. *Sociological Theory* 1, pp. 293–305.
- RHOADES, J. D., 1989: The "Rashomon Effect" reconsidered. *American Anthropologist* 91, p. 171.
- RICOUER, P., 1984: Time and Narrative, Vol. 1, University of Chicago Press.
- RORTY, R., 1995: Pút' pragmatistu. In: Umberto Eco (Ed.) *Interpretácia a nadinterpretácia*. Archa, Bratislava, s. 89–107.
- ROMANO, C., 2001: The Anecdotalage of Philosophy. *Chronicle of Higher Education* 48, 10, EBSCO MasterFILE Premier.
- ROTH, P. A., 1988: Narrative Explanation: The Case of History. *History and Theory* 27 (1), pp. 1–13.
- RUIJTER, A. de, 1995: Comments on Augner. *Current Anthropology* 36 (1), pp. 115–116.
- SAMUELSON, P. A., 1975: Steady State and Transient Relations: A reply on reswitching. *The Quarterly Journal of Economics* 89, (1), pp. 40–47.
- SANGREN, P. S., 1995: Comments on Augner. *Current Anthropology* 36 (1), pp. 121–122.
- SEALE, C., 1999: Quality in Qualitative research. Sage publ.
- SCHWARTZ, H. – JACOBS, J., 1979: Qualitative Sociology: A Method to the Madness. New York, The Free Press.
- SILVERMAN, D., 1994: Interpreting Qualitative Data. Methods for Analysing Talk, Text and Interaction. Sage Publ.

- SOKOLOW, D. S., 1991: From Kurosawa to (Duncan) Kennedy – the lesson of Rashomon for current legal education. *Wisconsin Law Review* (5), pp. 969–987.
- SPITZER, R. L. – SKODOL, A. E. – WILLIAMS, J. B. – GIBBON M. – KASS, F., 1982: Supervising intake diagnosis. A Psychiatric Rashomon. *Archives of General Psychiatry* 39 (11), pp. 1299–1305. Databáza Sciencedirect, Medline.
- STRAUSS, A. L., 1988: *Qualitative Analysis for Social Scientists*. Cambridge University Press.
- STRAUSS, A. L. – CORBINOVÁ, J., 1999: *Základy kvalitativního výzkumu*. Boskovice, Nakladatelství Albert.
- TELLIS, W., 1997: Introduction to Case Study *The Qualitative Report* 3, (2), July, 7, přístupné na: (<http://www.nova.edu/ssss/QR/QR3-2/tellis1.html>)
- WELLMAN, B., 1983: Network Analysis: Some Basic Principles. In: Collins, R. (ed.) *Sociological Theory* 1983. San Francisco Jossey Bass, pp. 158–199.
- WILLARD, D. E., 1998: Searching for Common Ground. *Bioscience*, 48, (3). EBSCO: Academic Search Premier.
- WITGENSTEN, L., 1979 (1958): *Filozofické skúmania*. Bratislava, Pravda.
- ZERUBAVEL, Y., 1997: Event, Metaphor, Memory: Chauri Chaura, 1922–92. *Contemporary Sociology*, Volume 26, Issue 4, pp. 519–520.